

Məmmədova Nailə Kamil qızı, Mirzəyeva Aytəkin Rəfi qızı¹⁹
KOMMUNİKASIYA ZAMANI DİKSIYA VƏ ETİKETLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ədəbi dilin əsasını onun yazılı və şifahi forması təşkil edir. Şifahi ədəbi dil anlayışı öz fəaliyyət dairəsinə, işlənmə yerinə görə yazılı formasından daha genişdir. Təbii ki, şifahi dil yazılı dilin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, şifahi məruzələrin, mühazirələrin, çıxışların, ədəbi-bədii müzakirələrin və s. dilidir, gündəlik qeyri-səmi danışıqların və ədəbi ünsiyyət vasitəsidir.

Kommunikasiyadan söhbət gedəndə adətən, onun şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Nitqin inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun şifahi və yazılı formaları vəhdətdə götürülür. A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, "... ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir" (2, s. 15).

Şifahi və yazılı dilin hər birinin özünəməxsus ümumi və fərdi, fərqləndirici əlamətləri mövcuddur. Şifahi dil danışıq səslərini, fikrin bütün incəliklərini özündə əks etdirən, müxtəlif intonasiyaları ifadə edə bilən, fikri daha tez və vaxtında ifadə etmək imkanı yaradan, adamlar arasında ünsiyyət yaratmağı təmin edən canlı dildir. Şifahi dildə danışan öz fikrini yığcam və üslubi cəhətdən tam, düzgün ifadə edə bilmir. Ona görə də bir sıra təkrarlara, üslubi xətalara yol verməli olur. Yazılı nitqdə danışan və yazan öz fikrini daha səlis, aydın, yığcam şəkildə ifadə etməyi bacarır. Bu prosesdə orfoqrafik qaydalara, yazılı dilin normalarına düzgün riayət edir.

Şifahi dil formalaşma və funksionallıq cəhətdən yazılı dildən çox qədimdir. Şifahi dildə fərdlik xüsusi yer tutur. Bu dildə fərdi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etdiyinə görə onda uzunmüddətli sabitlik ola bilməz, çünki şifahi dil dəyişkən olduğu üçün onun normaları da buna uyğun formada dəyişir. Yazının meydana gəlməsi ilə dil normalarında sabitliyin qorunması istiqamətində böyük dönüş yarandı. Normaların qorunmasına görə şifahi və yazılı dil arasında fərqlər əmələ gəlir. Yazının meydana gəlməsi dil normalarında sabitliyin mühafizəsində rolu böyük olsa da, şifahi dilin dəyişkənliyi həmin normaların dəyişməsinə daim öz təsirini göstərir. Bu təsir yazının mövcud olduğu bütün dövrlərdə, hətta indiki dövrdə də müşahidə olunur. Bu göstərir ki, yazılı dilin modelləri öz sabitliyinə görə şifahi dilin dəyişkənliyindən, çevikliyindən daim geri qalır.

Dil strukturlarının informasiya vasitəsi kimi formalaşmasında nitq prosesinin əhəmiyyəti böyükdür. O, dil strukturlarının bütün modellərini əhatə edir. Şifahi nitq formaları dilin bütün səviyyələrində (fonetik, leksik, qrammatik) əks olunur. Bunların hər birində norma və xüsusi qanunlar üzrə fəaliyyət göstərir. Belə ki, fonetik normalar, kökün quruluşu, leksik normalar mənə və anlayış, qrammatik normalar isə şəkilçi paradiqması, birləşmə və cümlə daxilindəki sözlərin ardıcılığı ilə əlaqədar bir şəkildə formalaşır. Bütün normalar dil vahidlərinin uyğun qanunauyğunluqları əsasında meydana çıxır. Normaların yaranmasına təsiri edən bütün qanunauyğunluqlar dilin fonetik sistemində fəaliyyət göstərir. Fonetik sistemdə baş verən bütün inkişaf və dəyişmələr həmin qanunlara əsaslanır. Fonetik sistemə aid olan qanunlar bunlardır:

- 1) Asanlaşma qanununun - əsas prinsipi samit səslərin söz əvvəlində asan tələffüzünə şərait yaratmaqdır;
- 2) Yumşalma qanunu - söz sonunda işlənən samitlərin novlulaşmasından, karların cingilitiləşməsindən ibarətdir;
- 3) Uyuşma qanunu - saitlərin ahəngində, uyuşma, və yerdəyişmə hadisələrində öz təsirini göstərir (4, s. 63).

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunə, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti tempdə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı "udulur", səslər anlaşılır. K.S.Stanislawski bu cür nitq haqqında demişdir: "Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Ayrı-ayrı hərf və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır. Bəzi adamlar ehtiyatsızlıq üzündən sözləri yapışdırıb, mənasız və formasız kütləyə çevirəndə mən balın üstünə düşmüş milçəyi xatırlayır və tutqun dumanda payız palçığı və çiskinini təsəvvürümə gətirirəm" (3, s. 62).

Kommunikasiya zamanı nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də **diksiya**dır. Diksiya latınca *dictio* sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətti yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir.

Diksiyanın pozulması digər tələblərə əməl olunduqda belə (sözlər mənaya uyğun işləndikdə, cümlədə söz sırası gözləndikdə, cümlələrdə fikrə uyğun bağlılıq olduqda və s. hallarda) nitqi anlamağı çətinləşdirir. Bu cür danışıqda sözlər "ağızdan tökülür", çox zaman sözün axırı, əvvəli aydın deyilmir, səslər qarışdırılır, bitişik şəkildə tələffüz olunur. Məsələn; **sizəldi** (sizə gəldi), **götdü** (götürdü), **otdu** (oturdu), **gə tapaq** (gəl tapaq), **çəkşə gələnlər** (çəkilişə gələnlər), **buagörə** (buna görə), **sonsamitlə bitən** (sonu samitlə bitən), **ümmilli** (ümummilli), **sutiyada** (studiyada) və s. Bəzən düzgün tələffüz pis diksiya ilə təhrif olunur.

Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Belə nitqi dinləyən gərginlik keçirir, tez yorulur, söhbətin məbədi ilə az maraqlanır, diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin süstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür. Auditoriya qarşısında

¹⁹ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti və müəllimi

çıxış edən natiq (mühazirəçi) nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməli, danışıq cihazından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitqin səs mədəniyyəti dedikdə bura artikulyasiya aparatının düzgün qurulması, səs və sözlərin dürüst tələffüz edilməsi, ünsiyyət şəraitinə görə səsin gücünün tənzimlənməsi, nitq sürətinin gözlənilməsi, intonasiyaya, ifadəliliyə əməl olunması, nitqi eşitmə qabiliyyətinin yaradılması və s. daxildir. Nitqin səs mədəniyyəti səs cihazı, onun funksiyasını normal şəkildə yerinə yetirməsi məsələsi ilə sıx bağlıdır. “Nəfəs, səs və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, pauza, vurğu, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir” (1, s. 28).

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışıq və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Məlumdur ki, ağciyər tələffüz zamanı tələbata uyğun olaraq xaricə hava buraxır və bu hava ehtiyatının sərf edilməsi sözdən, cümlədən asılı olaraq müxtəlif ölçülü olur: nəfəsalmada hava ağciyəyə adi ölçüdə, tədricən daxil olduğu halda, tələffüz zamanı ağciyərdən xaricə müxtəlif ölçülərdə buraxılır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımi ölçüdə sərt etmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsin gücü aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, danışan cümlənin mənalı hissələrində, təbii şəkildə ehtiyac olduğu yerdə nəfəsini dərmir, cümləni birnəfəsə deyir və ya oxuyur. Məsələn: *Hər il yay gələndə bizim kənd bir başqa olur: dağların qar qalmış zirvəsi, meşələrin havası, bulaqların şırıltısı, yaylaqdakı quzuların mələşməsi adamı ayrı bir aləmə aparır. Şəhərdə yaşadığın bütün həyat o zaman insana yuxu kimi görünür: sanki öləndən sonra cənnətə düşmüş kimi.* Bu obrazlı ifadələrlə zəngin, peyzaj məzmunlu cümlələri düzgün oxuyub çatdırmaq birinci növbədə nitqin aydınlığı ilə əlaqəlidir.

Nitq etiketləri əsasən şifahi nitqin keyfiyyət göstəricisidir. Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Nitq etiketləri dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formulları sistemi başa düşülür.

Nitq etikətinə yiyələnmiş olmağın səviyyəsi insanın *peşə yarırlığı səviyyəsini* müəyyən edir. Bu, ilk növbədə, dövlət qulluqçularına, siyasətçilərə, müəllimlərə, hüquqşünaslara, həkimlərə, menecerlərə, sahibkarlara, jurnalistlərə, xidmət sahəsində çalışanlara, yəni öz işinin xüsusiyyətinə görə daima insanlarla ünsiyyətdə olanlara aiddir.

Nitq etikətinə malik olmaq nüfuz qazanılmasına kömək edir, inam və hörmət yaradır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək insana özünü inamlı və sərbəst hiss etmək imkanı verir, insan öz səhvləri və düzgün olmayan hərəkətləri üçün narahatlıq keçirməkdən və başqalarının istehza hədəfi olmaq qorxusundan qurtarır.

Nitq etiketi həm də davranışın xarakterini, yəni salamlamanın növbəliliyini nəzərdə tutur.

Birinci salamlayır:

- Kişi – qadını;
- Yaşca kiçik olan – böyük olanı;
- Yaşca kiçik olan qadın – yaşca özündən çox böyük olan kişini;
- Vəzifəcə kiçik olan – vəzifəcə böyük olanı;
- Nümayəndə heyətinin üzvü – heyətin rəhbərini (öz heyəti, yaxud xarici olmasından asılı olmayaraq).

Nitq formullarının sonucu qrupu ayrılma formullarıdır. Onlar aşağıdakıları ifadə edir:

- ✓ Arzulamalar: *Yaxşı yol! Görüşənədək!*
- ✓ Yeni görüş ümidini: *axşama qədər* (sabah, şənbəyə, yaxud bazara qədər). *Ümidvaram ki, ayrılığımız az sürəcəkdir. Tezliklə görüşmək ümidilə.*

- ✓ Bir də görüşmələrinə inanmadıqları halda, ayrılığın uzun sürəcəyi halda: *Əlvida! Çox güman ki, daha görüşməyəcəyik! Haqqınızı halal edin!*

Müxtəlif nitq situasiyalarında, ünsiyyətin bütün formalarında (məsələn, müraciət, görüşmə, ayrılma, yolalmaq, təbrik, alqış, telefon danışıqı və s.) işlədilən belə söz, ifadə və cümlələrdən, formullardan bir neçəsini nümunə göstərək.

Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: *İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərdəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?*

İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: *İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın.*

Məmnun olmaq məqamında: *Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram.*

Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: *Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm.*

Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: *Bir qədər ətraflı düşümin; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım. İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz.*

Qarşılama məqamında: *Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz.*

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
2. Qurbanov A. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti problemləri mövzusunda elmi-metodiki konfransın materialları. Bakı, 1988
3. Stanislavski K. Mənim səhnə həyatım. Bakı, 1963
4. Плевако Ф.Н. Избранные речи. М.: Юрайт, 2009

Açar sözlər: nitq, kommunikasiya, diksiya, etiket, qanun, mədəniyyət
Ключевые слова: речь, общение, дикция, этикет, закон, культура
Key words: speech, communication, diction, etiquette, law, culture

KOMMUNİKASIYA ZAMANI DİKSIYA VƏ ETİKETLƏRİN ƏHƏMIYYƏTİ XÜLASƏ

Məqalədə kommunikasiya zamanı diksiya və etiketlərin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Kommunikasiya zamanı nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya latınca *dictio* sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir. Nitq etiketləri əsasən şifahi nitqin keyfiyyət göstəricisidir. Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Nitq etiketinə malik olmaq nüfuz qazanılmasına kömək edir, inam və hörmət yaradır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək insana özünü inamlı və sərbəst hiss etmək imkanı verir, insan öz səhvləri və düzgün olmayan hərəkətləri üçün narahatlıq keçirməkdən və başqalarının istehza hədəfi olmaq qorxusundan qurtarır.

ВАЖНОСТЬ ДИКЦИИ И ЭТИКЕТОВ В ОБЩЕНИИ РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается важность дикции и ярлыков в общении. Одним из факторов, создающих четкость речи при общении, является дикция. Дикция образована от латинского слова *dictio*, что означает, что слова произносятся правильно и звучат в соответствии с их знаменателем. В той степени, в которой четкая и разборчивая линия облегчает понимание письменной речи, правильная дикция также обеспечивает понимание и понимание устной речи. Речевой этикет - это в основном показатель качества устной речи. Этикет означает соблюдение правил поведения и общения. Поскольку общение - это человеческая деятельность, процесс, в котором участвует человек, во время общения учитываются характеристики речевого этикета. Речевой этикет помогает завоевать престиж, укрепить доверие и уважение. Знание и соблюдение правил речевого этикета позволяет человеку чувствовать себя уверенно и свободно, избавляя его от переживаний по поводу своих ошибок и проступков и страха быть высмеянным окружающими.

THE IMPORTANCE OF DICTIONARY AND LABELS IN COMMUNICATION SUMMARY

The article discusses the importance of diction and labels in communication. One of the factors that create clarity of speech during communication is diction. Diction is derived from the Latin word *dictio*, which means that words are pronounced correctly and sounds according to their denominator. To the extent that a clear and legible line makes written speech easier to understand, correct diction also ensures that oral speech is understood and comprehended. Speech etiquette is mainly an indicator of the quality of oral speech. Etiquette means following the rules of behavior and communication. Since communication is a human activity, a process in which a person participates, the characteristics of speech etiquette are taken into account during communication. Having a speech etiquette helps to gain prestige, build trust and respect. Knowing and following the rules of speech etiquette allows a person to feel confident and free, freeing him from worrying about his mistakes and wrongdoings and the fear of being ridiculed by others.

Rəyçi: dos.S.Abbasova